

ЛІМІНАЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТА ЯК ВІДКРИТА ПРОБЛЕМА В ПСИХОЛОГІЇ ДОРΟΣЛОГО

Єгор Кучеренко

кандидат психологічних наук, доцент,

докторант кафедри психології

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

08408, Україна, м. Переяслав, вул. Сухомлинського, 30

yehor@kucherenko.in.ua, <https://orcid.org/0000-0002-7462-0638>

Анотація

В статті здійснено теоретичне дослідження лімінальності як здатності суб'єкта до порогового самопізнання та самозміни в дорослому віці. На основі порівняльного аналізу наукових джерел встановлено, що в сучасній психології лімінальність досліджено переважно як соціально-культурне явище. Автор зауважує, що в українській психології не розроблено теорію розвитку лімінальності, зокрема, в психології дорослого. Обґрунтовано деякі вихідні положення психосинтетичної концепції лімінальності та етапів розвитку цього явища на рівні особистості (як закономірного процесу) та на рівні суб'єкта (як довільно організованого засобами самотерапії та фахової допомоги). Вихідним є припущення про те, що лімінальність особистості – це перехідний стан порогового самоусвідомлення, який характеризується невизначеністю та дезорієнтацією і спричиняється вичерпним домінуванням різноспрямованих субособистостей: одна з яких – хибно негативна (травмована ідентифікація), а друга – хибно позитивна (захисна ідентифікація). Лімінальні стани мають місце на долімінальному етапі розвитку лімінальності, який збігається з періодом ранньої дорослості і не залежить безпосередньо від зміни соціальних ролей, статусу чи соціально-економічних потрясінь. Ознаками лімінальності особистості є ностальгічні переживання та незадоволена потреба в самоототожненні (парадокс «втрати невтраченого»). Висувається припущення, що лімінальність суб'єкта розвивається на власне лімінальному етапі (в середині життя дорослого) як здатність до порогового самопізнання та самозміни на основі розототожнення з домінуючими субособистостями з метою їх трансформації. На постлімінальному етапі лімінальність може стати новоутворенням, завдяки якому здійснюється подальша трансформація особистості з метою самоототожнення на базі ідеальних моделей. В концепції враховано невротичний тип розвитку лімінальності у разі «застрягання» дорослого на межі долімінального та лімінального етапів, яке супроводжується компенсаторним механізмом захисту – лімінальною паузою.

Ключові слова: лімінальність, лімінальний стан, розвиток лімінальності, свідоме Я, субособистості, ідеальні моделі.

Вступ

В очікуванні перемоги у російсько-українській війні серед дорослого населення України зростає переживання лімінальності як стану «на порозі між». Подолання такої невизначеності та дезорієнтації потребує специфічного самопізнання та самозміни в умовах війни. Відтак військові, біженці, звільнені з полону, родичі загиблих та інші категорії

дорослих, на жаль, усвідомлюють себе як особистість, що виживає (вижила) на межі життя й смерті та змінюється у протиріччі між світоглядними концепціями миру та війни. Саме в цих екзистенційних вимірах («мир як буття» та «війна як небуття») «застрягають» наші сучасники.

Перші наукові дослідження лімінальності були здійснені в антропології на початку ХХ століття (van Gennep, 1977). Згодом дана проблема набула актуальності в психологічній антропології, предметом якої є загальноновидові психічні явища людини в конкретних природних умовах та соціальному середовищі (Turner, 1967). Саме тому в середині ХХ століття лімінальність досліджували переважно як соціальне, а не психологічне явище. Соціальна лімінальність виникає внаслідок соціально-економічних та політичних криз, змін суспільного ладу, природних катаклізмів, техногенних катастроф тощо (Horvath et al., 2009).

Сьогодні поняття лімінальності не набуло чіткого визначення в психологічній науці. Лише побіжно це явище означено у вітчизняних дослідженнях розвитку професійної ідентичності (Курганська, 2013), зокрема в умовах воєнного стану (Касьянова & Разумна, 2022). Також досліджено особистісті зміни в перехідних (лімінальних) умовах без розроблення власне проблеми лімінальності (Лушин, 2003). Натомість в зарубіжній психології лімінальність досліджена в галузях глибинної (Hornans, 1979), когнітивної (Gray, 2016), організаційної психології (Söderlund & Borg, 2017), а також в прикладних аспектах психоонкології (Blows et al., 2021) та в психотерапії (Stein, 1983).

В аналітичній психології вживають терміносполуку «психологічна лімінальність», якою називають першу фазу трансформації особистості в середині життя (Stein, 1983) або відмову від нормальних способів соціалізації в процесі індивідуації (самореалізації дорослого), що «виражається в розпаді особистості» (Hornans, 1979: 201). Тобто лімінальний стан лише супроводжується очікуванням на життєво важливу подію чи її завершення. Власне лімінальність – це тривалий процес збереження цілісності особистості, яка досягається через її кардинальну зміну після вимушеного «розпаду». Однак, результати досліджень нейронауковців, а також гуманістичних та когнітивних психологів свідчать, що потреба в самозміні та водночас в самозбереженні (потреба в самоактуалізації) характерна для дорослого не лише в середині життя (Кауфман, 2021).

Лімінальність досліджена в світовій філософії, культурології, мовознавстві та релігієзнавстві через такі широко вживані поняття як «лімінальний світ», «лімінальний простір», «лімінальний час», «лімінальний дискурс» «лімінальна ситуація», «лімінальний досвід». Власне психологічні уявлення про лімінальність сформувались у зарубіжних дослідженнях, які присвячені лімінальним станам (переживанням), а також лімінальним періодам (наприклад, воєнний стан). На жаль, названі поняття лише частково відображають психологічну сутність лімінальності та її розвитку в процесах самопізнання та самозміни, а тому означена проблема залишається відкритою.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз лімінальності як здатності суб'єкта до порогового самопізнання та самозміни в дорослому віці. **Завдання:** 1) здійснити порівняльний аналіз та узагальнення наукових джерел, присвячених лімінальності; 2) визначити дефініцію лімінальності особистості дорослого; 3) визначити психологічну сутність лімінальності суб'єкта; 4) обґрунтувати поняття розвитку лімінальності на засадах психосинтезу.

Методи дослідження

Для досягнення мети та реалізації завдань теоретичного дослідження нами було застосовано такі методи: порівняльний аналіз наукових джерел, узагальнення, синтез.

Результати та дискусії

Першим термін лімінальність (від лат. «*limen*» – поріг) ужив А. van Genner в 1909 році у своїй антропологічній праці «Обряди переходу» (van Genner, 1977). Однак ми вважаємо, що основоположними у дослідженні лімінальності як психічного явища є праці V. Turner. Насамперед, V. Turner звернув увагу на зміну поведінки хлопчиків підліткового віку в замбійському племені у відповідь на лімінальні переживання. Так, він вважав за можливе зв'язок між розвитком особистості та лімінальним досвідом загалом (Turner, 1967).

Згодом, окрім племінних обрядів переходу, V. Turner дослідив явище лімінальної антиструктури у великих групах, яке переживається індивідом як втрата структури ідентичності в зв'язку з відсутністю аналогів серед зовнішніх (соціальних) структур, на які б вона могла спиратись. Тому під час революцій, війн та протягом інших соціально-економічних, культурно-історичних та епохальних змін є вірогідність пошуку й експериментування зі своренням нових структур як в суспільстві, так і в свідомості конкретної людини (Turner, 1969).

Отже, в ХХ столітті лімінальність було досліджено на базі символічно-ритуальних явищ в умовах соціальних ініціацій та криз, що мають культурно-історичну основу та не можуть бути відтворені повторно, оскільки спричинені екстремальними або ж унікальними подіями (хвороба, зачудування, катастрофа, закоханість, гра, свято, бійка тощо). Лімінальність при цьому трактували як проміжний стан або стан переходу, що переживається як точка біфуркації в безперервному досвіді людини і вимагає не лише самопізнання, але й самозміни – життєво важливого вибору, в якому відбувається трансформація особистості або ж не відбувається. Зрештою перший варіант є ознакою розвитку, другий – причиною неврозу. Ось чому, до слова, досвід переживання важкої хвороби, насилля чи зрадженого кохання або розвиває особистість дорослого (робить її «сильнішою»), або невротизує її (Кауфман, 2021: 138-143). Однак лімінальність є наслідком не лише соціально значущих змін. Як вважали антропологічні психологи, вона переживається тоді, коли особистість постійно втрачає самоототожнення як наслідок стійкого намагання його досягнути.

У масовій та популярній культурі лімінальність дорослого традиційно розуміють як стан невизначеної ідентичності або маргінальності, який особистість переживає внаслідок життєво важливої події – розлучення, одруження, виходу на пенсію, зміни професії, посади, громадянства, місця проживання, життєвого стилю, віросповідання тощо. Однак, не кожна значуща подія є лімінальною, оскільки в названих ситуаціях особистість не завжди переживає лімінальний стан, в якому перебуває на межі руйнування усталеної ідентичності в знятому намаганні віднайти нову. Крім того, існує феномен псевдолімінальності, коли подія чи тривалий період створюють ілюзію переходу від одного соціального статусу до іншого (наприклад, термін випробування на новій роботі) (Курганська, 2013: 153). Але ми вважаємо, що зміна соціального статусу чи ролей – не основна причина розвитку лімінальності, а один з її соціальних предикторів.

Для багатьох молодих людей такі події як вступ до університету чи весілля є лише звичайними ритуалами соціальної поведінки, що мають радше формальні, ніж досвідні ознаки (досвідом ми тут називаємо відрефлексовані знання, які є результатом відрефлексованих переживань). Так само релігійно-обрядова поведінка номінально віруючих не завжди спирається на трансперсональний досвід, а радше є бездумним наслідуванням обрядовості.

Отже, життєво важлива подія не завжди створює лімінальний досвід. Можна стати студентом, вийти заміж (одружитись) чи пройти обряд релігійного посвячення і зовсім не

отримати досвід нових переживань, в яких відбувається перехід в нове життя. Навіть вперше усвідомити нову соціальну роль – радше номінальне, ніж трансформаційне явище. До прикладу, коли наречені стали подружжям і згодом батьками, внаслідок таких подій вони не змінили свою тотожність домінуючому уявленню про себе. Змінились лише соціальні ролі, але суб'єктивно вони вважають, що не змінились (наприклад, їх характер, цінності та світогляд залишилися без змін). Підсумовуючи викладене можна констатувати, що лімінальність може розвиватись з огляду на потребу в пізнанні та зміні своєї особистості без впливу поточних обставин чи значущих подій. Саме ця проблема нас найбільше цікавить.

Як і чому проявляється лімінальність? На певному етапі життя дорослий в самопізнанні досягає порогової межі, коли конкретні уявлення про Я кваліфікуються як такі, що втратили не лише цінність в соціальному плані, але й істинність. Суб'єкт відмовляється ототожнювати себе з тим, що знає про себе як про особистість з усім її життєвим досвідом. Це і є пороговим самопізнанням, в якому людина знаходиться «на межі» усвідомлення себе лише як особистості, а тому шукає себе «за її межами». Причини такого пошуку ми проаналізуємо нижче. Метафорично порогове самопізнання схоже на пригоду, початок якої символічно нагадує «поховання» особистості чи радше ідентичності. Період «прощання» з «нормальним» життям М. Stein порівнював з похованням трупа, який ще треба віднайти (Stein, 1983).

Направду, наш професійний досвід психотерапії свідчить, що лімінальність як акт рішучої відмови від «цілком нормального» життя супроводжується тривалим аналізом пережитого, але суб'єкт не розуміє, яка мета цього аналізу і від чого саме він відмовляється, тобто що саме символічно «ховає». Тому розвиток лімінальності часто супроводжується раптовими ностальгічними переживаннями, які пов'язані як з позитивним, так і негативним досвідом.

Другою ознакою розвитку лімінальності є парадоксальні переживання, які ми називаємо «втратою невтраченого»: дорослі часто відчують втрату того, що навіть не було ними цілком усвідомлено («Я ніби існую, але не знаю, ким я є насправді!»). Іншим словами, лімінальність розвивається як здатність до порогового самопізнання, коли власна особистість стає об'єктом вивчення та зміни з боку дорослого як суб'єкта. Інколи це призводить до надмірної рефлексії.

Відомо, що суб'єкта далі неможливо розділити, оскільки ця категорія психології не включає жодних підструктур і володіє активністю. Натомість особистість включає підструктури, а тому вона може бути досліджена як сукупність чи система окремих частин цілого. Саме на таке інтроспективне дослідження спрямована лімінальність з її першими натяками на «прощання» з самим собою. Зазвичай такий стан переживається як психологічна проблема, а тому клієнти психотерапевтів та психологів, на нашу думку, перебувають в стані порогово самопізнання у намаганні віднайти засоби оптимальної самозміни. Згодом порогове самопізнання призводить до межування свідомого з несвідомим, про що йтиметься нижче.

Підпороговий стан свідомості в мить засинання та прокидання в психології називається сублімінальною межею. Ця межа, на думку М. Stein, і є лімінальністю, коли свідомість знаходиться «на порозі» несвідомого. Між засинанням і прокиданням є зона лімінальності, тобто власне сон і сновидіння (Stein, 1983). На нашу думку, те, що М. Stein називає лімінальною зоною є абсурдним в плані самопізнання. Під час сну лише гіпотетично допускається факт самосвідомості у феномені люцидних сновидінь, хоча ми не заперечуємо терапевтичну цінність інтерпретації сновидінь (Revonsuo, 2009).

М. Stein лімінальністю назвав першу фазу кризи середини життя (від 35 до 40 і навіть 50 років), що полягає у втраті ідентичності з-поміж стійких психологічних підструктур та ідентифікацій. В стані лімінальності особистість не окреслює чітких кордонів між Я та Не-Я. Вона втрачає зв'язок з конкретними образами, ідеями та почуттями (дрейфує в потоці свідомості), схильна до раптової зміни настрою, дивних емоційних поривань, має розмиті уявлення про минуле й майбутнє, втрачає почуття довіри чи раптового його відновлює (Stein, 1983).

В аналітичній психології наголошується, що в лімінальному стані усталені ідентифікації не визнаються з боку Его: вони не усвідомлюються як такі, що належать йому, а тому виникає потреба вийти за межі свідомої рефлексії і зануритись у пізнання несвідомого. У цьому «зануренні» особистість відмовляється від того, що К. Юнг назвав Персоною, оскільки Самість надсилає «натяки» на її ілюзорність через сновидіння, інсайти і фантазії. Це неминуче призводить до болісної зустрічі з Тінню (Stein, 1983). Тому індивідуацію юнгіанські аналітики розуміють як рух через лімінальний простір і час від стану дезінтеграції (темної зони лімінальності) до інтеграції з Самістю (самоототожнення) (Shorter 1988: 73).

Не дивно, що в лімінальному стані людина має підвищену навіюваність, а тому лімінальність – радше не сутінковий стан свідомості, як вважав М. Stein (Stein, 1983), а спонтанний транс, який інколи супроводжується втратою почуття реального часу й простору, особливо в процесі психотерапії (Гиллиген, 2011: 74-75). Наприклад, С. Rogers зауважував, що багато психотерапевтів разом з клієнтами переживали стан «не від світу цього», який зникав наприкінці сеансу (Rogers, 1961 : 202). К. Юнг психотерапевтичний простір метафорично називав посудиною, в якій ритуально ініціюється трансформація особистості, а тому процес психотерапії в аналітичній психології вважається цілком лімінальним (Andrews & Roberts, 2015: 131-137).

Вище ми описали деякі ознаки особистісної лімінальності (ностальгія та пошук справжнього Я), яка полягає в переживанні лімінальних станів внаслідок порогового самопізнання. Цей стан можна редукувати до переживання невизначеності та дезорієнтації в термінах суб'єктивного простору й часу, в яких намагається змінитись особистість. Натомість лімінальність суб'єкта спрямована на подолання цього стану через трансформацію (зміну) особистості як складної системи різних ідентифікацій. Вони мають соціально детерміновану природу і тому Я ідентифікує себе не просто по-різному (як різні ролі), але й частково чи хибно (часткова чи хибна ідентифікація або ототожнення). Повне та завершене відображення свого Я в системі актуальних ідентифікацій ми називаємо самоідентичністю або самоототожненням.

У прикладному аспекті проблема самоототожнення/розототожнення вичерпно розроблена як базовий принцип психосинтезу (Кучеренко, 2018). Хоча проблема розвитку лімінальності простежується в працях розробника психосинтезу, Р. Ассаджіолі, у них недостатньо презентовано лімінальність як психічну здатність до порогового самопізнання та самозміни (Assagioli, 1974).

Р. Assagioli лише вказував на лімінальні стани на матеріалі дослідження чотирьох стадій духовного розвитку (Assagioli, 1974: 40-53). Однак, в цій роботі ми обмежимось двома вихідними положеннями в пропонованій нами психосинтетичній концепції лімінальності: 1) особистісна лімінальність – це психічний стан, який розвивається внаслідок неусвідомленого функціонування домінуючих різноспрямованих субособистостей; 2) лімінальність суб'єкта – це його здатність до порогового пізнання та зміни субособистостей з метою подальшого самоототожнення.

На основі багаторічного досвіду надання психотерапевтичної допомоги нами помічено, що розвиток лімінальності, її первинні прояви в короткотривалих чи тривалих лімінальних станах спостерігаються в період ранньої дорослості. Ми вважаємо, що субособистості (так в психосинтезі називають напівавтономні ідентифікації та ролі), а не особистість загалом, є об'єктами пізнання та зміни в структурі лімінальності. Вікові етапи розвитку лімінальності і є власне пороговим пізнанням та зміною вище названих структур особистості: він спрямований на подолання домінуючих різноспрямованих субособистостей, одна з яких усвідомлюється, а інша – ні. Суб'єкт самопізнання стає суб'єктом самозміни завдяки здатності розототожнюватись з цими субособистостями та впливати на формування й функціонування всіх інших субособистостей.

Розвиток лімінальності як здатності до розототожнення призводить до утвердження суб'єкта, яким в психосинтезі є свідоме Я. Наш колега Р. Ferrucci вважає, що Я – це найелементарніша частинка, що далі не розкладається (Ferrucci, 2009). Цей конструкт описує дві функції: усвідомлення та волю, а тому він цілком відповідає поняттю суб'єкта в академічній психології. Саме суб'єкт володіє не лише неподільністю, але й активністю.

Свідоме Я у психосинтезі (за аналогією до Его в аналітичній психології) оволодіває особистістю як системою його формовиявів, тобто воно пізнає та змінює особистість як форму психічного і водночас виражається у цій формі. Кожна субособистість як формовияв є частковим або хибним відображенням структури особистості у співвідношенні частини до цілого (тобто субособистість виражає, але не є цілістю). Відповідно в лімінальному стані, як було зазначено вище, виникає переживання «розпаду особистості», коли домінуюча субособистість, що сформувалась на конкретному віковому етапі, надміру захищає іншу, протилежну їй субособистість. Вони називаються різноспрямованими, оскільки в своїй мотиваційній основі спираються на різні якості чи властивості особистості. Отже, щоб подолати цей «розпад», важливо розототожнитись з «уламками» (субособистостями) аби зібрати їх в новому співвідношенні.

Інтроспективний вихід за межі субособистостей є переживанням трансценденції, в якому вони стають різними об'єктами рефлексії і опиняються ніби «на долонях» свідомого Я. Тому в психосинтетичній концепції розототожнення (усвідомлення того, чим Я не є) та самоототожнення (пошук справжнього Я або Самості) є взаємопов'язаними процесами, в яких акт самоусвідомлення неможливо пережити без аналізу хибних або часткових ідентифікацій. Саме тому аналітичний етап психосинтезу спрямований на виявлення субособистостей, що призводить до збагнення себе як Я, а не як різних відображень цього Я.

Очевидно, що в лімінальному стані доволіно досягти розототожнення вкрай важко або зовсім неможливо, тому особистість змушена переходити від одного ототожнення до іншого, руйнуючи одні ідентифікації та створюючи нові. Саме так виникає психологічна проблема, яку самостійно дорослий не в змозі подолати. Тому в теорії доцільно розрізняти два рівні розвитку лімінальності: особистісний, на якому актуалізується життєва проблема та суб'єктний, на якому вона вирішується.

Особистісна лімінальність, як свідчить наш досвід, долається самостійно через заміну однієї субособистості на іншу, що є лише «лімінальною паузою». Часом це призводить до невротизації, оскільки прагнення за будь-яку ціну позбутись однієї субособистості (хибно негативної або травмованої) і так само оволодіти іншою (хибно позитивною або рятівною) є компенсаторним механізмом. В деяких школах психосинтезу цей захисний механізм називається трансперсональним розладом ідентичності (Transpersonal Identity Disorder), коли

хибно позитивна субособистість є причиною фанатизму, що стоїть на захисті від ранніх психотравм (Firman & Gila, 2006).

Наведемо приклад невротичного виходу з лімінального стану (рівень лімінальності особистості). Відкидаючи «слабкість» характеру, як «винятково негативну жіночу рису», тридцятирічна пані після розлучення на ґрунті подружньої зради орієнтується на «внутрішню силу», яка кваліфікується як «винятково позитивна жіноча риса». Таким чином захисна субособистість «сильної жінки» заміщує свідоме Я і активно перетворюється на хибну ідентичність («я лише тоді жінка, коли я сильна»). Натомість втрачається і заперечується позитивний бік «слабкості» як одного з проявів флірту в стосунках з чоловіками. «Сильна жінка» настільки захищає «слабку» від «зрадливих» чоловіків, що несвідомо проявляється в конфронтації з будь-яким чоловіком, який припав до душі.

Заміна субособистості «пригніченої жінки» на «сильну жінку» є вимушеним кроком задля виживання домінуючої субособистості («слабкої») за рахунок розвитку протилежної («сильної»), яка набуває власного домінування. Таким чином, «лімінальна пауза» призводить до вичерпного емоційно-поведінкового ствердження субособистості на межі усіх її захисних функцій. У такому стані важко покласти край її циклічній активності.

М. Stein метафорично називає цей феномен «приховуванням», а не «похованням трупа», маючи на увазі захисну відмову від прощання з минулим та оманливе виправдовування його цінності, що призводить до тривалої ідентифікації (Stein, 1983). Так виникає нова лімінальність особистості, яка не збагнула себе як Я. Зрештою настає час звернутись до психолога, коли молода пані усвідомлює потребу в «прощанні зі своєю силою» на тлі ностальгічного пригадування «слабких», але по-справжньому романтичних миттєвостей життя.

Отже, особистісну лімінальність можна пережити без невротичних наслідків, зокрема внаслідок самотерапії або ж за участю фахівця. Будь-які засоби порогового самопізнання уможливають виявлення й трансформацію субособистостей, а тому психосинтез надає перевагу усім методам психотерапії та особистісного розвитку, які дозволяють вийти з кризового стану, зокрема в період лімінальності.

Особливого значення в психосинтезі надають процесу, в якому дорослий у супроводі фахівця, досягає порогового самопізнання, щоб виявити ідеальні моделі особистості (Assagioli, 1974: 166-177). Клієнту пропонується максимально розототожнитись з усіма групами моделей самореалізації, усвідомлюючи завчасно, що будь-яка модель не є тим, чим Я є насправді (в психосинтезі вважається, що людина може досягнути того, чого може, а не того, що хоче; тобто пошук ідеальних моделей спрямований на усвідомлення прихованого потенціалу клієнта, яким він несвідомо володіє).

Щоб уникнути плутанини в уживанні понять, зауважимо, що субособистості відображають актуальний стан Я, його ідентифікації, а моделі – хибні образи потенційного Я (образи самореалізації). До них належать такі групи моделей:

- 1) моделі, у яких ми переоцінюємо чи недооцінюємо себе (позитивний та негативний образ Я, про які йшлося попередньо);
- 2) ідеальні та недосяжні моделі (образ ідеалізованого Я);
- 3) моделі, за якими ми хочемо, щоб нас сприймали в значущих міжособистісних стосунках інші люди (соціальні маски, захисні образи Я);
- 4) моделі-проекції, за якими ми знаємо, як саме нас сприймають інші (позитивні та негативні проєкції);

5) моделі-очікування, за якими інші щось від нас чекають у майбутньому (позитивні та негативні установки);

б) неусвідомлені моделі-образи, які сформовані іншими людьми про нашу особистість (різні образи Я, які хибно сприймаються нами як істинні на основі ставлення інших людей; внутрішні об'єкти) (Кучеренко 2018: 140-141).

Наш досвід свідчить, що пізнання дорослим названих моделей в процесі психотерапії створює штучний лімінальний стан, в якому усвідомлюється їх ілюзорність та перехідність. Тобто образи потенційного Я виявляються зрештою обмеженими в часі й просторі об'єктами, так само як субособистості (вони об'єктивуються як «там» і «колись», щоб уникнути хибної ідентифікації з ними) (Stein, 1983). Проте між ними неможливо «застрягти» чи «зникнути»: в стані терапевтичної лімінальності зберігається структура, на яку спирається дорослий – його свідоме Я (спостерігач, діяч, режисер, гід, тощо). Ось чому в лімінальності на рівні суб'єкта зберігається саморегуляція завдяки розототоженню.

Проте основна мета пошуку ідеальних моделей – виявити своє справжнє Я, що визначає проєкт активності (волі) суб'єкта, в якій здійснюється самоототожнення безпосередньо в діяльності. При цьому мова йде не про зовнішню структуру, на яку спирається суб'єкт для виходу зі стану лімінальності, а про розвинену здатність входити в цей стан з метою самопізнання та самозміни. Тут мова йде про розвиток лімінальності не лише як про закономірний (внутрішній), але й цілеспрямований (зовнішньо організований) процес, який здійснюється засобами психотерапії, навчання, самотерапії та психоедукації.

Висновки

За результатами здійсненого теоретичного аналізу та синтезу нами встановлено, що лімінальність дорослого розвивається як закономірне психічне явище на рівні особистості і уповні актуалізується в середині життя. На рівні суб'єкта лімінальність розвивається цілеспрямовано як здатність до порогового самопізнання та самозміни.

Лімінальність особистості – це перехідний психічний стан порогового самоусвідомлення, який може переживати особистість як невизначеність та дезорієнтацію в житті у відповідь на раптову соціальну лімінальність або ж зміну соціального статусу (соціальних ролей). В основі лімінального стану – вимушена втрата усталеної ідентичності або свідома відмова від неї на тлі пошуку нової.

Лімінальність суб'єкта – це психічна здатність суб'єкта до порогового самопізнання та самозміни, що полягає у довільному входженні в рефлексивний стан свідомості, який він переживає як розототожнення з домінуючими ідентифікаціями своєї особистості – субособистостями. Вони кваліфікуються ним як різноспрямовані або як такі, що мають вичерпний (завершений) рівень свого формовиявлення в емотивній, когнітивній та конативній сферах цілісної особистості і потребують зміни (трансформації) в інший (новий), ще не сформований стан прояву в актуальній чи бажаній активності.

Встановлено, що у дорослих лімінальність може розвиватись спонтанно, як лімінальний стан, особливо у лімінальні (перехідні) періоди суттєвих соціальних змін. Однак вищий рівень розвитку лімінальності як здатності, а не стану, ініціюється довільно та цілеспрямовано у процесі порогового самопізнання та самозміни засобами психологічної допомоги та самотерапії.

Узагальнюючи, ми вважаємо, що в розвитку лімінальності дорослого доцільно виділити долімінальний, власне лімінальний та постлімінальний етапи.

Долімінальний етап умовно відповідає періоду ранньої дорослості і супроводжується домінуванням хибно позитивної (чи хибно негативної, травмованої) субособистості, що призводить до переживання лімінального стану, в якому посилюється пошук альтернативних захисних ідентичностей без порогового самопізнання. Цей вимушений пошук ми називаємо лімінальною паузою, ознакою якого може бути невротизм.

Власне лімінальний етап включає намагання особистості подолати лімінальний стан за рахунок розвитку здатності суб'єкта до розотожнення з домінуючими (виживаючими та захисними) різноспрямованими субособистостями. Лімінальний стан посилює порогове самопізнання і припадає на нормативну кризу середини життя. На нашу думку, криза супроводжується раповими ностальгічними переживаннями та парадоксом «втрати невтраченого».

Постлімінальний етап є процесом пошуку ідеальних моделей особистості, в якому лімінальність розвивається як здатність не лише до самопізнання, але й до самозміни, тобто як новоутворення, завдяки якому здійснюється подальша трансформація особистості від одних лімінальних станів до інших (власне психосинтез). Отже, нормативний розвиток лімінальності дорослого включає прогресивний поступ від «особистості до суб'єкта» з поверненням назад – «від суб'єкта до особистості».

У подальших науково-психологічних розвідках ми плануємо теоретично дослідити проблему рівнів несвідомого та механізму розщеплення в обґрунтуванні психосинтетичної концепції розвитку лімінальності суб'єкта в дорослому віці.

Література

1. Касьянова, О.М., & Разумна, А.Г. (2022). Актуалізація екзистенціального аспекту професійної ідентичності як чинник виховання особистості майбутніх лікарів в умовах воєнного стану в Україні. *Грааль науки*, 17, 301–307. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.22.07.2022.055>
2. Кауфман, С. (2021). *За межами піраміди потреб. Новий погляд на самореалізацію*. (А. Марковська, пер. з англ.). Київ : Лабораторія.
3. Курганська, Л.О. (2013). Лімінальні стани як етап становлення професійної ідентичності: до постановки проблеми. *Горизонти образования*, 3(39), 149–154.
4. Кучеренко, Є. (2018). *Психосинтез: теорія і практика психотерапії : навчально-методичний посібник*. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ».
5. Лушин, П.В. (2007). *О психологии человека в переходный период: как выжить, когда все рушится?* (2-е изд.). Київ : Науковий світ.
6. Andrews, H., & Roberts, L. (2015). Liminality. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition)*. Editor : James D. Wright (p.131-137). <https://doi:10.1016/B978-0-08-097086-8.12102-6>
7. Assagioli, R. (1974). *Psychosynthesis. A Manual of Principles and Techniques*. A Collection of Basic Writings. (An Esalen Book). New York : Viking Compass Edition.
8. Blows, E., Bird, I., Seymour, J., & Cox, K. (2012). Liminality as a framework for understanding the experience of cancer survivorship: a literature review. *Journal of Advanced Nursing*, 68(10), 2155–2164. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2648.2012.05995.x>
9. Ferrucci, P. (2009). *What We May Be: Techniques for Psychological and Spiritual Growth Through Psychosynthesis*. London : Penguin Publishing Group.
10. Firman, J., & Gila, A. (2006) *On Religious Fanaticism. A Look at Transpersonal Identity Disorder*. Palo Alto : Psychosynthesis Palo Alto.
11. Homans, P. (1979). *Jung in Context: Modernity and the Making of a Psychology*. Chicago : University of Chicago.
12. Horvath, A., Thomassen, B., & Wydra, H. (2009). Introduction: Liminality and Cultures of Change. *International Political Anthropology*, 2(1), 3–4.

13. Gray, D. (2016). *Liminal Thinking: Create the Change You Want by Changing the Way You Think*. Rosenfeld Media.
14. Gilligan S.G. (1987). *Therapeutic Trances: The Co-Operation Principle In Ericksonian Hypnotherapy*. New York–London : Taylor & Francis Group.
15. Revonsuo, A. (2009). *Consciousness. The Science of Subjectivity*. New York : Psychology Press.
16. Rogers, C.R. (1961). *On Becoming a Person; a Therapist's View of Psychotherapy*. Boston : Houghton Mifflin.
17. Shorter, B. (1988). *An Image Darkly Forming: Women and Initiation*. London : Routledge.
18. Stein, M. (1983). *In Midlife. A Jungian Perspective*. Texas : Spring Publications.
19. Söderlund, J., & Borg, E. (2017). *Liminality in Management and Organization Studies: Process, Position and Place*. <http://doi.org/10.1111/ijmr.12168>
20. Turner, V.W. (1967). *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*. Ithaca, New York : Cornell University Press.
21. Turner, V.W. (1969). *The Ritual Process: Structure and Anti-structure*. Chicago : Aldine Pub.
22. Van Gennep, A. (1977). *The rites of passage*. Routledge & Kegan Paul.

References

1. Kasianova, O.M., & Razumna, A.H. (2022). Aktualizatsiia ekzystentsialnoho aspektu profesiinoi identychnosti yak chynnyk vykhovannia osobystosti maibutnykh likariv v umovakh voiennoho stanu v Ukraini [Actualization of the existential aspect of professional identity as a factor of future doctors personality upbringing under conditions of martial law in Ukraine]. *Hraal nauky – Grail of Science*, 17, 301–307. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.22.07.2022.055> [in Ukrainian].
2. Kaufman, S. (2021). *Za mezhamy piramidy potreb. Novyi pohliad na samorealizatsiiu [Beyond hierarchy of needs. A new look at self-actualization]*. (A. Markovska, Trans.). Kyiv : Laboratoriia [in Ukrainian].
3. Kurhanska, L.O. (2013) Liminalni stany yak etap stanovlennia profesiinoi identychnosti: do postanovky problemy [Liminal states as a stage of professional identity formation: to posing of the problem]. *Horyzonty obrazovanyia – Horizons of education*, 3(39), 149–154 [in Ukrainian].
4. Kucherenko, Ye. (2018). *Psykhosynteza: teoriia i praktyka psykhoterapii : navchalno-metodychnyi posibnyk [Psychosynthesis: the theory and practice of Psychotherapy]*. Vinnytsia : TOV «TVORY» [in Ukrainian].
5. Lushin, P.V. (2007). *O psikhologii cheloveka v perekhodnyy period: kak vyzhit', kogda vse rushitsya? [About the psychology of a person in a transition period: how to survive when everything collapses?]* (2nd ed.). Kyiv : Naukoviy svit [in Russian].
6. Andrews, H., & Roberts, L. (2015). Liminality. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition)*. Editor : James D. Wright (p. 131-137). <https://doi:10.1016/B978-0-08-097086-8.12102-6>
7. Assagioli, R. (1974). *Psychosynthesis. A Manual of Principles and Techniques* (A Collection of Basic Writings) (An Esalen Book). New York : Viking Compass Edition.
8. Blows, E., Bird, I., Seymour, J., & Cox, K. (2012). Liminality as a framework for understanding the experience of cancer survivorship: a literature review. *Journal of Advanced Nursing*, 68(10), 2155–2164. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2648.2012.05995.x>
9. Ferrucci, P. (2009). *What We May Be: Techniques for Psychological and Spiritual Growth Through Psychosynthesis*. London : Penguin Publishing Group.
10. Firman, J., & Gila, A. (2006) *On Religious Fanaticism. A Look at Transpersonal Identity Disorder*. Palo Alto : Psychosynthesis Palo Alto.
11. Homans, P. (1979). *Jung in Context: Modernity and the Making of a Psychology*. Chicago : University of Chicago.
12. Horvath, A., Thomassen, B., & Wydra, H. (2009). Introduction: Liminality and Cultures of Change. *International Political Anthropology*, 2(1), 3–4.
13. Gray, D. (2016). *Liminal Thinking: Create the Change You Want by Changing the Way You Think*. Rosenfeld Media.
14. Gilligan, S.G. (1987). *Therapeutic Trances: The Co-Operation Principle In Ericksonian Hypnotherapy*. New York–London : Taylor & Francis Group.
15. Revonsuo, A. (2009). *Consciousness. The Science of Subjectivity*. New York : Psychology Press.

16. Rogers, C.R. (1961). *On Becoming a Person; a Therapist's View of Psychotherapy*. Boston : Houghton Mifflin.
17. Shorter, B. (1988). *An Image Darkly Forming: Women and Initiation*. London : Routledge.
18. Stein, M. (1983). *In Midlife. A Jungian Perspective*. Texas : Spring Publications.
19. Söderlund, J., & Borg, E. (2017) Liminality in Management and Organization Studies: Process, Position and Place. <http://doi.org/10.1111/ijmr.12168>
20. Turner, V.W. (1967). *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
21. Turner, V.W. (1969). *The Ritual Process: Structure and Anti-structure*. Chicago : Aldine Pub.
22. Van Gennep, A. (1977). *The rites of passage*. Routledge & Kegan Paul.

LIMINALITY OF THE SUBJECT AS AN OPEN RESEARCH PROBLEM IN ADULT PSYCHOLOGY

Yehor Kucherenko

PhD in Psychology, Associate Professor,

Post Doctoral Reseacher of the Department of Psychology

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

30, Sukhomlinsky Str., Pereiaslav, Ukraine, 08408

yehor@kucherenko.in.ua, <https://orcid.org/0000-0002-7462-0638>

Abstract

This paper conducts theoretical research of liminality as a subject ability to threshold self-knowledge and self-changing in adulthood. Based on a comparative analysis of scientific sources, it is established that in modern psychology liminality is studied mainly as a socio-cultural phenomenon. The author points out that liminality development theory has not been elaborated in Ukrainian psychology, and in adult psychology, in particular. Some starting points of the psychosynthetic concept of liminality and development stages of this phenomenon on the personality level (as a natural process) and on the subject level (as arbitrarily organised by means of self-therapy and professional assistance) are substantiated. The initial supposition is that liminality of the personality is the transient state of threshold self-awareness, which is characterized by uncertainty and disorientation and is caused by sufficient predominance of divergent subpersonalities, one of which is false negative (traumatized identification) and the other is false positive (protective identification). Liminal states take place on the preliminal stage of liminality development, which coincides with the period of early adulthood and does not depend on changes of social roles, status or socio-economic shocks directly. Characteristic features of personality liminality are nostalgic experiences and unmet needs for self-identification («loss of the unlost» paradox). It is also suggested that the liminality of the subject develops on the actual liminal stage (in the middle of adult life) as an ability for threshold self-knowledge and self-changing on the basis of disidentification with dominant subpersonalities with the aim of their transformation. At the postliminal stage liminality could become a new formation, due to which further transformation of personality is carried out for the purpose of self-identification on the basis of the ideal models. The concept also applies to the neurotic type of liminality development in the case of an adult's "getting stuck" on the edge of preliminal and liminal stages, accompanied by the compensatory defence mechanism – a liminal pause.

Keywords: liminality, liminal state, development of the liminality, conscious self, subpersonality, ideal models.

Подано 5.12.2022

Рекомендовано до друку 13.12.2022